

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук;
Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

ТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ СОЦІОПСИХІЧНИХ СТАНІВ

У сучасному соціальному пізнанні актуалізувалася проблема обмеженості раціональності, що веде до далеко не очевидного висновку про те, що вчинки людей, людська поведінка ґрунтуються не тільки на раціональних, а й на нерациональних підставах, і що підвалинами соціальної взаємодії виступають наразі не тільки раціональні конвенції. Водночас вона є похідною глибоких емоційних процесів, що продукують соціальні зв'язки довіри між різними групами суспільства, які можуть перебувати в різних відносинах одна з одною, аж до конфліктних, але кожна окрема група може діяти лише в такий спосіб, що дає змогу їй почуватися єдиним цілим з іншими групами. Саме тому одним із найважливіших завдань соціології на сьогодні є дослідження латентних соціальних процесів. Адже соціологічний і соціопсихологічний аналіз на відміну від інших наукових суспільствознавчих підходів містить більше можливостей для соціального пізнання саме в ключі тих нерациональних механізмів, що породжують емоції й породжуються емоціями.

Певні форми соціальної взаємодії утворюють почуття групових зв'язків і закріплюють їх у соціально значущих символах. Влада, ідеологія, релігія, гендерні взаємини й інші сфери людського життя зазнають впливу нерациональних процесів і парадоксальних структур; чимало форм, у які втілюється людська поведінка, лежать поза висвітленим колом свідомості і, отже, мають серйозні обмеження

щодо розуміння й керування ними за допомогою раціональних розрахунків.

У системі внутрішніх детермінант поведінки людей істотне місце посідають психічні стани. Під психічним станом звичайно розуміють загальне психологічне самопочуття (за аналогією з фізичним), що складається під впливом значущих для суб'єкта зовнішніх чи внутрішніх чинників (одного чи кількох, а також їх різних комбінацій), що більш-менш чітко усвідомлюються ним у процесі певної діяльності і являють собою внутрішній контекст усіх психічних процесів, проявів характерологічних особливостей, регуляції і саморегуляції діяльності тощо. Психологія досліджує психічні стани принаймні у двох напрямках – як фундаментальний стан сенсорних систем і як стан свідомості та самосвідомості. Соціологія переважно зацікавлена в розвитку другого напрямку. Однак варто пам'ятати про умовність подібної диференціації хоча б тому, що в реальному житті всі складові психічного стану функціонують у єдності: стан одних рівнів зумовлює стан інших рівнів. Наприклад, загальний стан туги, депресії знижує функціональні можливості сенсорних систем, а зміни функціональних можливостей сенсорних систем викликають зміни в загальному психічному стані суб'єкта.

Коллективні психічні стани, будучи тлом, на якому протікає вся життєдіяльність людського співтовариства, багато в чому визначають характер взаємин між людьми, форми їх колективної й індивідуальної поведінки, функціонування суспільного “організму” у цілому. Звідси випливає важливість розробки проблеми регуляції й оптимізації психічних станів індивідуальних і колективних суб'єктів з використанням даних соціології і соціальної психології.

Психічні стани є свого роду “буфером” складних взаємин між факторами середовища і суб'єктом, здійснюють функцію їхньої координації. Оскільки всі рівні системи життєдіяльності людей взаємозалежні, зміни на кожному з них неминуче приводять до зміни всієї системи в цілому.

Це означає, що, здійснюючи цілеспрямовану регуляцію (керування) процесів, що відбуваються на рівні психічних станів, можна оптимізувати стан усєї системи. Психічні стани в цьому випадку набувають, крім координуючої, також функції регулятора відносин, властивостей і навіть функціонального стану усєї системи.

Здійснювати регуляцію психічних станів можна кількома шляхами. Так, зміни в психічні стани можна вносити безпосередньо прямим шляхом, а можна й опосередковано – через сумісні рівні, завдяки існуючим між ними двостороннім зв'язкам. Варто пам'ятати, утім, що це має і зворотний бік, а саме – можливість маніпуляцій щодо суб'єкта за допомогою такого ефективного інструмента, як психічні стани.

Розв'язання проблеми регуляції і саморегуляції психічних станів зумовлює пошуки шляхів і способів активації й адекватного використання соціопсихічних резервів індивідуальних і групових суб'єктів для підвищення діяльної ролі настанов, мотивів і вольових процесів для довгострокової й оперативної регуляції станів. Людською практикою накопичений багатий досвід стихійного чи інтуїтивного застосування методів регуляції станів, що переконує в практично необмежених можливостях такої регуляції і саморегуляції, але водночас потребує сучасного теоретичного обґрунтування й упорядкування.

Труднощі систематизації і дослідження психічних станів полягають у тому, що найчастіше неможливо чітко віднести певний стан до того чи іншого виду. Це особливо характерно для фонових станів, властивих суб'єкту в звичайних, не екстремальних умовах. Стани класифікують згідно з найбільш значущими для обраного предмета розгляду характеристиками. Наприклад, за дією на суб'єкта стани поділяють на позитивні (сприятливі) й негативні (несприятливі). Поділ можливий за ознакою визначальної ролі однієї зі сфер психіки в загальній картині стану – емоційні, мотиваційні, вольові, когнітивні. Систематизація може ґрунтуватися на виділенні домінуючого в струк-

турі стану психічного феномена – стану напруженості, втоми, ейфорії, тривоги, задоволеності/незадоволеності і т.п. Стани можуть бути поділені за рівнем активації й інтенсивності перебігу відповідних психічних процесів, за тривалістю й глибиною (пристрасті набагато глибші настроїв). Найчастіше дослідники починають поділ станів на такі, що належать до пізнавальної діяльності, емоцій і волі (за аналогією з класифікацією психічних процесів). Це далеко не завжди виправдано, оскільки аналогії для багатьох психічних станів виявляються не так в області функціонального аналізу, як в області характерології (стан рішучості, ліноців тощо), а такий стан, як захопленість містить безліч як емоційних, так і вольових компонентів і тому не може бути строго віднесений до того чи іншого типу. Стани можуть в одному випадку виражати насамперед властивості самого суб'єкта, в іншому – особливості ситуацій, що викликають у суб'єкта загалом нехарактерні для нього реакції. Важливий параметр – розрізнення станів за ступенем усвідомленості (неуважність найчастіше є неусвідомлюваним психічним станом, апатія може мати різний рівень усвідомленості, рішучість завжди свідомо). Психічні стани можуть бути класифіковані також за віковим принципом, за видами праці, у яких ці стани протікають, за принципом значущості й т.п.

Таким чином, будь-яка ознака психічного стану може бути покладена в основу тієї чи тієї класифікації. Тому прийнята дослідником класифікація психічних станів завжди має розглядатися як умовна, така, що має оперативне, робоче значення. Найбільш загальними філософськими принципами розгляду всіх явищ, а відтак і психічних станів, є час, простір, структура, функція. Побудова класифікації психічних станів відповідно до цих загальних принципів – важливе завдання соціальної психології і соціології. Розробка принципів класифікації і типізації психічних станів – це основний шлях до їхньої діагностики і регуляції.

Узагальнюючи визначені дотепер методологічні вимоги до дослідження в цьому напрямі, зауважимо, що при

системній розробці проблеми психічних станів як особливого різновиду суб'єктивної реальності повинні вирішуватися такі завдання: 1) виділення психічних станів в окрему соціально-психологічну категорію і встановлення зв'язку цього явища з іншими психічними явищами; 2) класифікація психічних станів у нормі і патології; 3) загальний опис психічних станів, їхньої структури і функцій (феноменологія психічних станів), опис конкретних психічних станів (особливе), опис конкретних станів окремих індивідів (одичичне); 4) опис процесів розвитку і деструкції психічних станів (механізми виникнення, розвитку і зникнення); 5) дослідження особливостей психічних станів у різних умовах зовнішнього середовища і різних видів діяльності.

Психічні стани належать до тієї області психологічної реальності, що має досить чітку часову зумовленість, пов'язану з дією того чи іншого чинника (зовнішнього чи внутрішнього), який викликав ці стани. Психічний стан існує завжди в сьогоденні. Але в дійсному стані представлені й взаємодіють минуле і майбутнє суб'єкта: минуле – у вигляді життєвого досвіду, складовою якого є випробувані в різні періоди життя психічні стани. Їхні емоційні, когнітивні, регуляційні компоненти неусвідомлено й усвідомлено включаються в дійсні психічні стани. Регулюючи психічні стани, суб'єкт співвідносить їхні прояви і можливі наслідки зі своїми життєвими планами, ідеальним уявленням про себе – так майбутнє “входить” у сьогодення. Аналіз психічних станів у контексті співвідношення минулого, сьогодення і майбутнього переконливо свідчить, що вони за всієї своєї мінливості не зникають безвісти, а в тому чи іншому вигляді включаються згодом у психічне життя суб'єкта, у структуру взаємодій з об'єктивним світом. Психічні стани характеризують спосіб організації психічної діяльності суб'єкта у певний проміжок часу. У цей момент відбувається оцінка значущості й актуальності тих чи тих властивостей, особливостей різних форм буття суб'єкта, включених у процес взаємодії.

Хід цієї взаємодії детермінує стан і створює доміанти психічного життя суб'єкта. Зміна значущих сторін буття спричиняє зміну внутрішньої доміанти стану і, відповідно, його зміни. Таким чином, стан виступає як розгорнутий у часі прояв властивостей суб'єкта, їхня психологічна іпостась.

У даний час дослідники емоцій практично одностайні в розумінні їх саме як емоційних станів різної тривалості і сили. При цьому наголошується, що емоційні стани не можна досліджувати у відриві від почуттів, що, своєю чергою, розглядаються як особливий підклас так званих соціальних емоцій. Почуття можна визначити як складний вид стійкого емоційного ставлення суб'єкта до різних сторін дійсності. Виявляються почуття у формі відповідних емоційних станів.

Отже, психічні стани – широка психологічна, соціально-психологічна й соціологічна категорія, що охоплює різні види інтегрованого емоційного відображення ситуації соціальними суб'єктами різного рівня, часто без виразного усвідомлення предметного поля. Емоційний компонент присутній у всіх психічних станах, але ті стани, де цей компонент особливо виражений, тобто є присутнім у концентрованому вигляді, можна виділити в окрему групу емоційних станів. Вивчення соціальної поведінки суб'єкта, який діє у відповідальних і екстремальних ситуаціях, вимагає особливої уваги до емоційних психічних станів, що супроводжують ці ситуації.

Системотвірним компонентом емоційних станів є емоційне переживання – суб'єктивний процес відображення (оцінки) у формі безпосереднього переживання значущості (цінності) реально сприйнятих чи уявних ситуацій, їхнього відношення до потреб і мотивів суб'єкта. Супроводжуючи практично будь-які прояви активності суб'єкта, емоційні стани слугують одним із головних механізмів внутрішньої регуляції діяльності і поведінки, спрямованих на задоволення поточних потреб (формування готовності до дії, посилення/зниження, корекції/порушення поточної діяльності).

Звертання до таких понять, як “соціальний настрій”, “соціальні перцепції”, “соціальні почуття”, “соціопсихічні стани”, що були свого часу запропоновані соціальною і загальною психологією, деякою мірою використовувалися й у соціологічному тезаурусі, однак залишалися переважно на периферії дослідницької практики в соціології. Зазначені терміни, виходячи за рамки психологічної площини розгляду, припускають вимір не тільки психологічних, а й соціальних характеристик.

Стани є також важливою частиною соціопсихічної регуляції масової поведінки в ситуації актуального життєвого вибору, тобто виступають одним із визначальних чинників вибіркової діяльності суб'єкта. Величезний обсяг цього класу соціопсихічних явищ вимагає різних площин аналізу й опису. Тим часом розгляд цих феноменів не здобув належної уваги в спеціальній науковій літературі й залишався практично не дослідженим засобами соціології. Недостатня вивченість психічних станів, зокрема емоційних, обмежує можливості їхньої діагностики і прогнозу, дослідження рівнів їхньої мінливості і стійкості, впливу на суспільні процеси загалом й актуальні суспільно-політичні ситуації, що вимагають вибору і визначають соціальну активність, пасивність чи бездіяльність різних соціальних суб'єктів у складні періоди розвитку суспільства.

Стани фіксують і визначають взаємодію людини з життєвим середовищем, у психічних станах інтегрована актуальна виразність властивостей суб'єкта, сила їхнього прояву. Стани є багатовимірними, вони виступають і як механізм оцінки відображуваної дійсності, і як суб'єктивне ставлення до відображуваних явищ, і як система організації психічних процесів.

Звідси випливає, що найважливішими функціями станів є регулятивна (адаптація суб'єкта до середовища і ситуації), інтегративна (забезпечення взаємозв'язку і цілісності психічних процесів і психологічних властивостей суб'єкта) і активуюча (стимуляція психічної активності в поточному часі).

Суб'єктивне сприйняття людиною власного життя дедалі більшою мірою стає предметом соціологічних досліджень у зв'язку з істотним посиленням впливу саме суб'єктивних чинників, що детермінують життєдіяльність як окремих індивідів, так і соціальних спільнот. Сьогодні наше суспільство перебуває в тривалій фазі зміни духовно-моральних ритмів розвитку на тлі переоцінки системи традиційних цінностей і дезорієнтації щодо запропонованих чи, точніше, таких, що нав'язуються суспільству з боку різних владних груп, найчастіше запозичених західних чи інших, цінностей. Можна констатувати, що маніфестована інтелектуальними елітами необхідність змін стала пануючою ідеєю в масовій свідомості. У прагненні зректися цінностей минулого була зруйнована традиційна цілісність системи духовно-моральних регулятивів. Як результат деструктивних процесів у системі цінностей виникає характерна проблемність соціально-моральної комунікації між різними соціально-груповими суб'єктами, на які розпалося суспільство і кожний з яких намагається нав'язати всьому суспільству свої уявлення. Таким чином, нагальні проблеми життя, що давно повиганяли суспільствознавців з затишних "башт із слонової кістки", утворивши сучасну сувору життєву парадигму, помножені на недостатній обсяг теоретичних і методологічних напрацювань, закономірно призводять до виникнення неабияких методологічних й методичних складнощів під час проведення емпіричних досліджень.

Перші з них пов'язані насамперед зі складністю ідентифікації досліджуваного феномена. Якщо за безпосереднього спостереження зародження та перебігу соціомотивної реакції у якійсь обмеженій аудиторії ще якось можна виділити й формалізувати певні поведінкові ознаки, згідно з якими будь-який інший дослідник у будь-який інший час буде спроможний дійти тих самих висновків щодо характеру даної реакції, то за умов, коли така реакція розтягнута у просторі і часі, а надто – у соціальному й культурному просторі й часі, завжди залишається сумнів у

тому, що навіть з допомогою ідентичного інструментарію фіксується саме узятя за предмет дослідження реакція, а не, скажімо, її похідні.

Швидкоплинність, динамічність й імовірна неоднозначність емоційного переживання, різноманітність типів реагування за нібито однакових зовнішніх обставин утруднюють застосування класичного арсеналу наукового пізнання. До того ж найчастіше досліднику випадає аналізувати не безпосередньо існуючий соціоемоційний стан, бо доступні йому методи збору й обробки відповідної інформації нездатні забезпечити такого рівня оперативності, а інтерпретувати зафіксовані дані постфактум, спираючись здебільшого на вербалізований опис минулого ставлення до минулих подій. Відтак зростає можливість мимовільної підміни початково означеного предмета дослідження, коли замість явища розглядаються ремінісценції суб'єкта щодо нього.

Усунути цю методологічну проблему можна хіба що за умов спеціального дослідження, коли соціологи або соціальні психологи залучаються зацікавленими соціальними інститутами до розробки певних соціально-інженерних заходів і заздалегідь мають змогу підготуватися до вимірювання відповідних соціомотивних станів.

Однак навіть у такому випадку залишається чимало методичних моментів, котрі потрібно врахувати, аби отримати дані саме про соціоемоційний стан досліджуваного соціального суб'єкта. Маємо наголосити, що суб'єктивна реальність, фіксуючи загальні уявлення про світ, цінності, преференції, норми поведінки, суспільні настрої, національно-психологічні особливості, традиції, вірування та інші явища, виступає у вигляді не тільки відносин, а й станів. Стан як форма суспільної психіки — це форма переживання, відображення певної спрямованості ідей, думок і почуттів; стан суспільної психіки означає здатність свідомості соціальних груп виявляти своє ставлення до явищ дійсності. Включені до змісту суб'єктивної реальності, різноманітні ідеї й уявлення (політичні, моральні,

філософські, естетичні тощо) виступають не у формі теорій, концепцій, систем поглядів, як це має місце в ідеології, а переважно у формі переконань, вірувань, соціальних почуттів, настанов на сприйняття дійсності і ставлення до ймовірного розвитку подій (очікувань). Соціальна подія, явище, процес, які реально відбуваються або передбачаються суб'єктами соціальної дії найближчим часом, викликають певні емоційні реакції, які, відрізняючись за типом, тривалістю, інтенсивністю й іншими параметрами, перебувають в одній площині з точки зору ставлення конкретного суб'єкта до конкретної події. Наперед задана сукупність форм переживання цього ставлення, що бере початок у стабільності почуттєвих форм відображення історично складених суспільних відносин, за всього феноменологічного розмаїття цих форм переживання, саме й є наслідком регулятивного впливу суб'єктивної реальності на соціоемоційні способи реагування, притаманні масовій свідомості.

У методичному плані це означає, що прикладне вивчення соціоемоційних станів потребує врахування при їх вимірюванні, що ґрунтується на самооцінці респондентами особистих чи групових переживань у зв'язку з тією чи тією соціальною подією, процесом, обставиною, певного ряду змінних. До них належать: 1) властивості досліджуваного суб'єкта; 2) його функціональне становище, настрої, міра готовності; 3) обізнаність та диспозиційна (ціннісно-інтерпретаційна) орієнтованість щодо суспільної ситуації; 4) рівень мотиваційної "прив'язки" суб'єкта до події.

Те, наскільки глибоко мають бути заторкнуті вказані змінні, у вигляді яких саме емпіричних референтів вони мусять бути представлені для сприйняття респондентами, безпосередньо залежить від обсягу, змістової спрямованості та технічних можливостей дослідника, що бере на себе завдання визначення та виміру конкретного соціоемоційного стану конкретного соціального суб'єкта за конкретної суспільної ситуації. Так, помаранчева революція розворушила українське суспільство й зумовила таке

стрімке зростання надій на краще майбутнє, що на зміну ейфоричному соціоемоційному стану, зумовленому реальними демократичними досягненнями, не могло не прийти “політичне похмілля”, пов’язане з триваючим розбратом і брудною політичною гризнею за владу. Динаміка загальної оцінки суспільної ситуації в Україні за цей період характеризується помітним збільшенням частки людей, які демонструють негативні настрої, і відповідно, зниження частки тих, хто відчуває позитивні почуття, коли розмірковує про майбутнє нашого суспільства. Тому загальне тло соціоемоційних настроїв та умонастроїв сучасного українського суспільства заґрунтоване переважно похмурими барвами, про що слід пам’ятати, вивчаючи конкретну соціоемоційну реакцію соціального суб’єкта на конкретну суспільну подію. За такого стану речей слід очікувати складних, суперечливих соціоемоційних реакцій населення мало не на будь-яку подію суспільного життя, що істотно ускладнюватиме не тільки вивчення соціоемоційних станів, а й перешкоджатиме досягненню політичного консенсусу й громадської злагоди.

Не менш важливо звертати увагу на особливості суб’єктів як визначальні чинники способів й стилів переживання тих чи тих соціопсихічних станів. При цьому визначення властивостей досліджуваного суб’єкта може коливатися від тривіальної “паспортички” до складної системи фільтрів і тестів. Вважаємо, що під час прикладного студіювання перебігу соціоемоційних станів на рівні визначення соціальних типів (моделей) емоційного реагування вкрай бажаним є з’ясування таких параметрів, як емоційність, навіюваність суб’єкта, характерний для нього локус контролю. Не є зайвим також виявлення за допомогою одного з варіантів “шкали брехні” властивого йому рівня критичності та самокритичності при оцінюванні, самопозиціонування з точки зору ціннісних пріоритетів, рівня обізнаності, активності, задоволеності життям, соціальним статусом, рівнем добробуту, життєвими перспективами тощо.